

ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХИ ТУЛАРЫ ТУРАЛЫ

Орынбасаров Асланбек Орынбасарович E-mail: oaslanbek@mail.ru «6B02201-Тарихшы-зерттеуші» білім бағдарламасының 4 курс студенті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Қуаныш С.О.

Аңдатпа. Бұл жұмыстың тақырыбы – Қазақстан Республикасының рәміздері, осы рәміздердің тарихы. Жұмыста тарихи жалаулардың күшті жақтары көрсетіліп қана қоймай, сонымен қатар догматикалық сипаттағы негізгі қателіктер де қарастырылған. Зерттеуде геосаяси құбылыстар мен Қазақстан Республикасының рәміздерін жасаудың алғышарттары көрсетілген тарихи тәсіл қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс ескі рулық тулардан қазіргі мемлекеттің туына дейін мүмкін болатын сабақтастықты көрсетті. Негізгі сөздер: Қазақстан тарихы, мемлекеттік атрибуттар, вексиллология, жалау, баннерлер. Ту – қай заманда да қасиетті дүние. Ол ұлттық намыс, мемлекеттік нышан. Тудың биік тұрғаны халық абройының символы. Жалаулар. Желмен желбіреп, халықты бірлікке, Отан қорғауға шақырған тулар. Биікке көтерілген таңбалар. «Туған жерге туыңды тік» - дейді қазақ халық даналығы. Тусыз мемлекет болмайды, тусыз халық болмайды. Адамдар қауымдастыққа жиналғаннан кейін олар ортақ рәміздер мен дәстүрлерді қажет етеді. Ал Тынық мұхитынан Атлант мұхитының ен жағалауына дейін, бүкіл жер шарында адамдар тудың астына бірігуде. Ал Ұлы даланың туы қандай болды? Алтын Орда туы. Алтын Ордада екі ту болды. Бұл тұжырымға нақты бекітілген, штурман және көпес Анджелино Далортоның карталарына сүйене отырып қол жеткізуге болады. Бірінші ту – Бату мен оның ізбасарларының 1313 жылға дейінгі туы. Ал екіншісі – 1313-1330 жылдары Өзбек хан кезінде Алтын Орданың ресми туы. Жаңа ту исламның Алтын Ордада мемлекеттік дінге айналғанын білдіруі керек еді. Бату үйі құлағаннан кейін және Тоқа-Темір әулеті мен Шайбан әулеті билікке келгеннен кейін ту өзгеріп, Бату үйінің (Босаға-тамға) таңбасының орнына осы рулардың (Тарақ-тамға) таңбасы орналасуы әбден мүмкін (1-сурет). 612 Сурет 1 – Алтын Орданың бірінші және екінші тулары. Ә.Омаровтың қайта құру әрекеті Тотемдік белгілер. Түрік қағанаты тұсында түркі әскерлерінің туларында «Көк бөрі» бейнеленген (2-сурет). Сондықтан ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақтың атақты ақыны Сүйінбайдың сазды шығармасында: «Бөрілі байрақ астында, Ту түсіп, жау алған, Қазыбек, Қастек атамыз. Бөрілі менің байрағым, Бөрілі байрақ көтерсе, Қозып кетеді қайдағым» – деген. Қазақ халқы ежелден бөріні ерлік пен батыллықтың символы деп санаған. Одан кейінгі дәуірлерде қазақтар рулық таңбаларды пайдаланған. Әртүрлі геометриялық пішіні бар таңбалар елтаңба мен мөр ретінде қолданылған. Сурет 2 – Қазақ хандығының туы. А.Ағысовтың қайта құру әрекеті Тарихи жалаулар. Ресей империясының тарихшысы Алексей Ираклиевич Левшин (1798-1879) қазақтардың туды жүйелі түрде қолданғанын алға тартады. Ол әрбір қазақ руының өзінің үлкен туы болғанын (3-суретті қараңыз) және әр тармақтың өз белгісі немесе туы болғанын жазады. Бұл атрибутика мұқият сақталып, соғыс кезінде пайдаланылды. Ол туралы А.И. Левшин былай дейді: «Бір жағынан, соғысқандар одақтастарды жаудан айыру үшін басты тудың түсімен бірдей төсбелгілер жасап қана қоймай, қолдарына бірдей түсті орамалдарды да байлайды. Сол мақсатта әр рудың өзіне тән әскери құпия сөзі болды... Жорықтар кезінде бас туды ұстаушы болып әскери қолбасшыдан кейін бірінші болып сайланған ең құрметті сұлтандар немесе старшындардың бірі болды» [1]. Сурет 3 – Рулық, тайпалық таңбалар. Ә.Омаров пен Ә.Оспановтың қайта құру әрекеті Сондай-ақ, Ю.Гавердовский қазақтардың орыс билігіне дейін ту құруды қолданғанын атап көрсетеді. Ол бұл уақытты «Ордаларда тәртіп болған кез» деп сипаттайды. Яғни, 613

Гавердовский сөзі бойынша, орыс билігі қазақтарды мемлекеттік атрибуттардан айырды және халық бұрынғы тәртіпсіз қалды [2]. Қазақ орта ғасырларының білгірі, жазушы, тарихшы Мұқтар Мағауин: «Біртұтас қазақ халқының ұлттық үні «Алаш!», ал мемлекеттік елтаңбасы «төре-таңба» («Шыңғыс әулетінің бас таңбасы») болды, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан көне түркілер дәуіріне жататын және ортақ діннен шығатын үш тармақтың бірлігін бейнелейтін белгі. Негізгі ту «төре таңбасы» бар қызыл ту болды. Мемлекеттің туы есебінде сол кезеңде жоғары билікке ие болып, тақта отырған әулеттің туы қызмет жасайды. Қазақтың төре әулеті туралы деректердің ішінде Құрбанғали Халид шежіресінде ту туралы мәліметтер молынан кездеседі. Төрелердің ту бойынша жіктелуі шамасы ерте заманнан сақталған салттардың бірі. Деректерде «Сарай хандары – қызыл, Шағатай әулеті – ақ, Үгедей әулеті – көк тумен дараланып, кейіннен бұл жағдай ұмытылған» делінеді [3]. Сурет 4 – Қазақ хандығының Шыңғыс әулеті таңбасы – Төре таңбасы орналасқан туы. М.Мағауиннің қайта құру әрекеті Қазақ фольклорында қазақ хандарының ақ туы, атап айтқанда, «Абылайдың ақ туы» туралы деректер көптеп кездеседі, оның бірі, Абылай ханның туы ақ болғанын Жәңгір ханның немересі Шәңгерей Сейіткерейұлының: «Ақ туын Абылайдың қолына алсаң, Артында аламанның біреуімін» деп жырға қосқаны растайды. Абылайдың ақ туы 1930 жылдарға дейін Шымкент облысындағы Ханқорған деген жердегі төре ұрпақтарында сақталыпты. Отырар ауданының тұрғыны Адасхан Алтайұлы туды қолымен ұстап көріпті. Сарғыш жібек матадан жасалған тудың ұзындығы 1,5 метр екен. Алтайұлына көрсеткен адам тудың он қыл шашағы болғанын айтады [4]. Осы жағдайлар Қазақ хандығының туы Ақ не қызыл түсті болды деген тұжырымды айқындап, көк түсті болмағандығын көрсетеді. Бұл жерде Абылайхан тапсырған Керей Ер Жәнібектің ақ туы (5-сурет) болуы мүмкін [5]. Сурет 5 – Керей Ер Жәнібектің ақ туы. А.Ағысовтың қайта құру әрекеті Сондай-ақ, қазақтардың ту мәдениеті мен дәстүрі біршама күрделі болған деген қорытынды жасауға болады. Әміршінің, әскери қолбасшының немесе ауылдың және бір мезгілде әскери бөлімнің лауазымына негізделген түсі бойынша айқын грация болды. Түрлі-түсті елтаңбалар бір түсті туға біріктірілді. Сәйкесінше, ала-құсты ту мемлекеттік ту, ал ақ түсті – билеушілердің, қанмен қызыл түске боялған жауынгерлік немесе әскери нышаны деп болжауға болады. 614 1917-1920 жылдар аралығында қазіргі Қазақстан жерінде Алаш және Түркістан автономиялары пайда болды (6-суретті қараңыз). Барлыбек Сырттановтың «Қазақ елінің Уставы» дерегі негізде жасалған үштүсті тудың жобасын Сұлтан Хан Аққұлы ұсынады. Әлихантанушы Сұлтан Хан Аққұлы атап көрсеткендей, 1917 жылы 12 желтоқсанда жарияланған Алаш автономиясының рәміздері ертеден ойластырылған. Оның ең басты дәлелі – 1911 жылы Санкт-Петербург қаласында Әлихан Бөкейхан нұсқаулығымен Алаш арысы Барлыбек Сырттанұлының «Қазақ елінің Уставы» құжаты айқындайды. «Қазақ елінің туы бар. Ту жасыл, қызыл және сары көлденең жолақтардан тұрады. Жоғарғы бұрышта жарты ай мен жұлдыз бар. Жасыл – елдің ислам дініне адалдығының, қызыл – ел қорғау жолында төгілген қанның, сары – қазақтың кең даласы мен еркіндігінің белгісі» [6]. Қоқан автономиясында ақ жарты ай мен 5 бұрышты жұлдызы бар бірдей көлемдегі қызыл және көк көлденең жолақтардан тұратын туы болды. Көк түс Түркістан халқының басым бөлігінің түркілерге тиесілігін, қызыл түс жаңару мен революцияны білдіреді [7]. Сурет 6 – Алаш және Түркістан автономиялары туы 1920-1925 жылдар аралығында бұрынғы автономиялардың орнында Қырғыз АКСР, кейіннен 1925-1936 жылдары Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы пайда болды. Бұл кезеңде ерте кеңестік кезеңге тән республикалардың дәстүрлі рәміздері қалыптасты. Республиканың туы қазақ әліпбиін өзгертуге және кейіннен Кеңес Одағы республикаларының рәміздерін біріктіруге байланысты 2 өзгеріске ұшырады (7-сурет). Сурет 7 – Кеңес Одағы құрамындағы Қазақстанның 1936-1991 жж. туы Жалған жалаулар.

Қазақ хандығының туы қандай болғаны кеңестік дәуірде ерекше зерттелмеген. Жеке сипаттамалар табылды, бірақ толық суретті бермеді. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін жариялап, ұлттық сананы көтеру үшін тарихи тудың қажеттілігі ерекше өткір болды. Міне, осы кезде әлі күнге дейін танымал Қазақ хандығының туы пайда болды. 1980 жылы Түркияда жергілікті пантүркістер мен ұлтшылдар көне түркі мемлекеттерінің туларынан жасалған үгіт-насихат плакатын шығаруға шешім қабылдады. Жазушы Рех Оғыз Турканның жетекшілігімен алдымен күнтізбе, содан кейін маркалар сериясы шығарылды (8-суретті қараңыз). Алайда жазушының өзі Қазақ хандығының туының авторы емес, суретшінің аты-жөні белгісіз. Тағы бір мәселе, «мәңгілік түйін» және үш бес 615 бұрышты жұлдыз бейнеленген көк тудың басқа ештеңесі болмағандықтан, Қазақ хандығының вексиллологиясы тақырыбы төңірегінде орын алған бос кеңістікті тез толтырды. Бұл жалған ту Қазақ хандығының 550 жылдығын тойлау кезінде өзінің шарықтау шегіне жетті. Ол бас қойылым кезінде елорданың орталығында көтерілді. Бұл ту «Қазақ хандығы» телехикаясында да әртүрлі нұсқада пайда болды (9-суретті қараңыз). Сурет 8 – 1980 жж. Түркияда шығарылған маркалар сериясы Сурет 9 – «Қазақ хандығы» көркем фильмінен кад Қазіргі заманғы ту. Қазақстан Республикасының туы жарияланған конкурстан кейін таңдалды. Ол 453 жалау нұсқасынан анықталды. Мұндай көлемдегі жұмыс посткеңестік кеңістіктің ешбір мемлекетінде болмаған. Республика Туының авторы Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, суретші Шәкен Оңласынұлы Ниязбеков болды. Қазақстан Республикасы Президентінің № 2797 Жарлығының 4-бабының II тарауында Республиканың туы былайша сипатталған: Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы – ортасында сәулелері бар күн бейнесі, оның астында қалықтаған қыран бейнеленген тік бұрышты көк түсті панно. Білікте ұлттық ою-өрнек салынған тік жолақ бар. Күннің, сәуленің, қыранның және ою-өрнектің бейнесі – алтын түсті. Тудың енінің ұзындығына қатынасы 1:2 [8]. Сурет 10 – Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы туы 616 Қазақстан туының рәміздері ерекше және бірегей. Күн – байлықтың, құнарлылықтың және гүлденудің символы. Бүркіт – күштің белгісі. Қазақ қыранының сұлбасы биіктей отырып, жерге қырағы қарайды. Мұндай рәміздер мемлекеттің еркіндігі мен биік бағдарлары мен мақсаттарын көрсетеді. Ту тұғырындағы ұлттық ою-өрнек оны ерекше етеді. Көбінесе ою-өрнек шифр, дұға, бойтұмар, көне жазу үлгісі, флора мен фаунаның стильдендірілген бейнесі және т.б. болып келеді. Қазақстан туындағы ою-өрнекті арабесктерге жатқызуға болады, дегенмен ұқсас элементтер қытайлық ою-өрнектерде де кездеседі. Сірә, бұл сурет мемлекеттің бай және жанды табиғи кешенін бейнелейді. Осы мақалада талданған Қазақстан Республикасының рәміздері мемлекет басшылығының байыпты және жан-жақты дамыған көзқарасын көрсетті. Бұл посткеңестік кеңістіктегі рәміздер туралы конституциялық заңы ғана емес, мемлекеттік стандарты бар, соның арқасында Елтаңба мен Ту біртұтас көркем композицияға ұқсайтын, бояуы үйлесіп, эпосты бейнелейтін жалғыз мемлекет. Айта кету керек, республиканың Елтаңбасында да, туында да жойқын жауынгерлік, содырлық элементтер жоқ. Бұл рәміздер ешқашан бауырлас халықтарға қарсы көтерілген емес. Қазақстанның Елтаңбасы мен Туы ізгілік, бейбітшілік, жер мен халықтың игілігі мен гүлденуінің мәнін білдіреді. Қорытынды. Қазақтың тарихи тулары тақырыбы өте қызықты және ұлттық болмыс пен мемлекет құрылысы үшін маңызы зор. Вексиллология Қазақстан үшін аз дамыған, бірақ әлемнің қуатты мемлекеттерінің ерекше бақылауына алынған ғылым. Туларыңды білу – өткенінді білу, ата-бабаңмен рухани байланыста болу деген сөз. Баннерлерді зерттеу әрқашан геральдика, атрибутика, рәсім және т.б. қатар жүреді. Осының барлығы жас ұрпаққа Қазақстан Республикасының бір күнде пайда болмағанын, оның сан ғасырлар бойы қаланған терең де берік мемлекеттік іргетасы бар екенін көрсетеді. Ата-бабаларымыз тудың жаны бар, ол халықтың жаны деп

есептеген. Ұлттық рәміздеріміздің бірі – тудың тарихы тереңде жатыр. Көк Туымыздың кастерлі екенін ұрпаққа жеткізу де – ол біздің міндет. Байрағымызды тек жоғары ұстап, бейбіт аспанда қалықтатайық!

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. 2. Гавердовский Я. П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 1-я), или Дневные записки в степи Киргиз-кайсацкой 1803 и 1804 годов // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том V. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. – Алматы. Дайк-пресс, 2007. 3. Мағауин М.М. Азбука казахской истории. – Алматы. Ғылым, 1997. 4. Атығаев Н. Символы власти: к 550-летию Казахского ханства // Казахстанская правда. – 2015. – 20 февраля. 5. Ер Жәнібек рухына деген ел құрметі. «Ер Жәнібек» халықаралық қоғамдық қоры, Бапай Ұлан. 23.05.2014 г. <http://erjanibek.com/qogamdyq-kory/1148> 6. Сыртанов Б. Қазақ елінің Уставы // Казах. – 1917. – 21 ноября. 7. Исхаков С.М., Валидов А.З. Пребывание у власти // Отечественная история. – № 6. – 1997. – С. 223. 8. О государственных символах Республики Казахстан // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – Астана, 1996. – с. 178. 9. Умаров А.К. К вопросу об исторических знаменах казахов и их предков. – Алматы: Қазақ тарихы, 2015. – С. 25. 617